

A reprezentáción innen

Shaun Gallagher: *Enactivist Interventions: Rethinking the Mind*.
Oxford University Press, 2017, 272 oldal.

Ebben a könyvében Shaun Gallagher az elme megtestesült, enaktív megközelítését értelmezi, magyarázza és védelmezi, bemutatva eközben e hagyomány őáltala képviselt változatát. A tíz fejezetre osztott könyv egyik alapgondolata annak a nézetnek az interpretációjában és megalapozásában rejlik, miszerint a megismerés – szemben a hagyományos komputacionalista megközelítésekkel vagy a jelenleg uralkodó neurocentrizmussal – nem kizárólag a fejen belüli eseményeket jelenti, hanem magában foglalja az egész test környezethez fűződő különböző viszonyulásmódjait. A megérteni kívánt jelenség, az elme – a könyv címében is jelzett – újragondolása olyan szemléletváltást igényel, amely kivezet a leegyszerűsítésekből és redukciókból – holisztikus irányba. Ebben a tágasabb perspektívában tehát mindig szem előtt kell tartanunk, az elmét csak úgy érthetjük meg, ha azt mindig megtestesülve és környezetbe ágyazottan szemléljük. Habár senki sem tagadja az agy fontosságát, a kortárs idegtudomány vagy elmefilozófia szokás szerint az agyat ruházza fel olyan tulajdonságokkal, amelyek inkább az egész organizmusnak és személynek a fizikai és társadalmi környezetéhez fűződő különböző viszonyulásmódjait illetnék meg. Gallagher könyve tulajdonképpen ennek a holisztikus szemléletnek a különböző elméleti implikációit bontja ki, s ezek igen tágas problématerületet érintenek. Az egyik ilyen implikáció az intencionalitás újragondolására vonatkozik: Gallagher a megtestesült kogníció elméleti táborának azon képviselőihez tartozik, akik radikálisan tagadják a reprezentációknak (mint a fejen található szimbolikus egységeknek) az elmekutatásban feltételezett lényegi szerepét. Másképp kifejezve: elismerhetjük az intencionalitás realitását és lényegi funkcióját anélkül, hogy egyúttal azt is elfogadjuk, az intencionalitás csak úgy lehetséges, ha az elme rendelkezik olyan reprezentációs entitásokkal, amelyek belső, diszkrét, tartalommal rendelkező, kontextusfüggetlen egységekre vonatkoznak (pl. mentális

A szerző a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Filozófiai Doktori Iskolájában szerzett filozófiai doktori címet (PhD) 2014-ben. Email: papesz87@yahoo.com

képek, neurális konfigurációk az agyban stb.). Az intencionalitást a viselkedés és a cselekvések (interakciók) fényében kell újragondolnunk. Pontosabban: az enaktív megközelítésben a kogníció elsősorban nem a világ belső tükrözése, reprezentációja (majd e reprezentációk manipulálása), hanem olyan összetett jelenség, amely inkább a környezettel való dinamikus interakcióban nyeri el alapvető lényegét. (E ponton máris jelezném, hogy itt nem a behaviourizmushoz való visszatérésről van szó, mint ahogyan Gallagher erre expliciten ki is tér könyvében).

A könyv nagyszerűsége részben abban rejlik, hogy a szerző nemcsak az enaktív filozófia általános fogalmi keretéről, nehézségeiről és előnyeiről értekezik, hanem ezt a holisztikus elméleti keretet alkalmazza is olyan konkrét elmefilozófiai problémák esetében, mint a következők: a cselekvés (5. fejezet), az észlelés (6. fejezet), a cselekvés és a szabad akarat (7. fejezet), az affekció és az interszubsztivitás (8. fejezet), a felgyenesedett testtartás (9. fejezet), végül pedig a gondolkodás (10. fejezet) problémái. E konkrét témákat feldolgozó fejezetek a Gallagher által képviselt enaktív filozófia működőképességét támasztják alá. Mindezt megerősíti az, ahogyan a szerző folyamatosan igyekszik megbirkózni a különböző lehetséges ellenérvekkel, és mindvégig figyelembe veszi a különböző alternatív opciókat is.

A következőkben a könyv legfontosabb tartalmi mozzanatait és kiemelkedő argumentációit próbálom összegezni, végigkövetve az egyes fejezeteket.

Az első fejezetek (1–3. fejezetek) úgy vezetnek be az olvasót a megtestesülés paradigmájába és az enaktív filozófiába, hogy a „kezdők” és a témában jártasabbak számára egyaránt érdekesek és hasznosak lehetnek. A bevezető fejezetben a szerző a megtestesült kogníció paradigmájáról értekezik, szokás szerint szembehelyezve azt a kogníciót a fejben lokalizáló megközelítéssel. E fejezetben Gallagher a konstitutív tézist védelmezi: eszerint az agyon kívüli testi és környezeti tényezők nem pusztán csak okságilag relevánsak, hanem egyúttal konstitutív szerepet is betöltenek a kognitív folyamatok működtetésében (9.). A szerző vitát folytat különböző szerzőkkel (így pl. Adamsszal és Aizawával), akik ellenzik, és túl radikálisnak tartják a megtestesülésnek ezt az értelmét. Gallagher szerint a kogníció olyan dinamikus és időben kiterjesztett, diakronikus folyamat, amelyben az agyi események szerepe nyilván esszenciális, de mégiscsak részleges. Egy olyan egyszerű folyamat magyarázata, mint egy tárgy megragadása, agyon kívüli testi folyamatokat (pl. a perifériális idegrendszer, a testi izomzatot stb.) is involválja, és egy egyszerű döntés megszületése olyan tényezőket is implikál, mint a hangulatom, neveltetésem, társadalomban betöltött szerepem, készségeim, illetve a konkrét hely és szituáció, amelyben vagyok (a magyarázat narratív hátteret is igényel).

A bevezetőben felvetett másik nagy horderejű probléma szintén a megtestesült kogníció paradigmáját mint egészet érinti. Hogyan lehetne ezt a holisztikus szemléletet a kognitív tudományokban működtetni? A kognitív tudományos gyakorlat folyamatában a tudományos munkamegosztás és a kísérleti kontroll ugyanis nehezen valósítható meg, amennyiben a szükséges tényezők figyelembe vétele túlságosan sokrétűvé és összetetté válik. Gallagher úgy véli, az enaktív megközelítésmódra inkább mint egy nem reduktív, tudományos (nem a klasszikus értelemben vett) természetfilozófiára kell tekintenünk, amely nemcsak az elmének, hanem a természetnek az újragondolását is maga után vonja. Egy olyan filozófiáról van szó, amely bár komolyan veszi a tudományos eredményeket, kritikailag viszonyul azokhoz, és újragondol, újrafogalmaz bizonyos, az elmével kapcsolatos alapvető előfeltevéseket (22.).

A második fejezetben a szerző óvatosan elkülöníti egymástól a megtestesült kogníció kutatási paradigmájának különböző (pl. funkcionalista elméletekkel vagy biológiai modellekkel dolgozó stb.) irányzatait. A fejezet a szóban forgó kutatási terület rendkívül fontos kritikai felvázolását nyújtja, hiszen ebben kell elhelyeznünk az enaktív megközelítésmódot is. A szerző jogosan figyelmeztet arra, a megtestesülés fogalmát egy-egy szerző (pl. Goldman és Vignemont) oly módon használja, amely még mindig a hagyományos kognitív elméletekkel van összehangban (28., 34.). Gondoljunk csak arra, hogy a test szerepe a kognícióban egyszerűen arra redukálódhat, ahogyan az agy reprezentálja a testet (gondoljunk például a fájdalomra, hőérzetre, éhségre, szomjúságra, a testmozgás percepciójára vagy a testnek az exteroceptív érzékelésre stb.) Minden kognitív folyamat megtestesültnek nevezhető tehát abban a gyenge értelemben, hogy testre vonatkozó reprezentációkat használ. Gallagher azonban világosan kifejti, ez a megközelítésmód nem kompatibilis az enaktív filozófiával, mivel a testnek a kognitív életben betöltött szerepét a testről szóló agyi reprezentációkra redukálja.

A funkcionalisták csoportja (így pl. Andy Clark) szintén komolyan veszi a testnek a kognícióban betöltött szerepét. Ebben a megközelítésben a test, akárcsak a különböző külső környezeti elemek, kiterjesztik az elmét abban az értelemben, ahogy a kogníció realizálásáért felelős hordozóközeget kitágítják (35.). Az elme nem korlátozódik a neurális szintre, hiszen a test és a környezet is, mint a kiterjesztett kognitív rendszer részei, elláthatnak olyan funkciókat, amelyeket hagyományosan az idegsejtekhez kötnénk (pl. a számítógépbe bevezetett jegyzeteink külső memóriahordozóként működhetnek).

Az elme funkcionalista és enaktív megközelítésének kapcsolódási pontjait Gallagher a harmadik fejezetben részletesen is tárgyalja (ennek a problematikus voltára hamarosan kitérek).

A megtestesült kogníció harmadik verzióját a biológiai modell képezi. Ennek alapján nemcsak az anatómia, a test formája, a testmozgások (pl. a felegyenesedett testtartás, a szemek pozíciója), hanem a különböző affektív, hormonális, kémiai folyamatok is nagymértékben meghatározzák mentális világunkat. E modell központi gondolata az élet és az elme szoros kapcsolatában rejlik (39.). Az enaktív megközelítés tulajdonképpen a biológiai modell számos elemét magába olvasztja, ám az elme megértésében legalább olyan fontosnak tartja a különböző interszubjektív folyamatokat, a kulturális, társadalmi, intézményes, normatív közegbe való beágyazottságot is.

A harmadik fejezet különlegességét az adja, hogy rávilágít arra a meglepő tényre, miszerint a pragmatizmus filozófiai hagyományában (Pierce, Dewey, Herbert Mead írásaiban) tulajdonképpen számos olyan meglátás fedezhető fel, amelyek mind az enaktív, mind a kiterjesztett elme teóriájának előzményeiként értelmezhetőek (48.). Felmerülhet az ötlet: a pragmatizmus abban is segítségünkre lehet, hogy a két megközelítés (az enaktív és a funkcionista) közötti vita egyes pontjait megoldja. A legfontosabb nézeteltérések a következők: a funkcionizmus egyik lényegi jellemzője a többszörös megvalósíthatóság tézise (az elme mibenlétében nem az anyagi felépítés, hanem a funkció a mérvadó), ennek következtében az élő testnek a kognícióban betöltött szerepe megkérdőjeleződik. Ezzel szemben az enaktív filozófia az élet és elme közti szoros viszonyt hangsúlyozza. A második kiemelkedő nézetkülönbség nyilvánvalóan a reprezentációkkal kapcsolatos, hiszen az enaktív filozófia, szemben a funkcionizmussal, alapvetően reprezentációellenes. A közös pont azonban abban a gondolatban rejlik, miszerint az elme határai nem az agy, de még csak nem is a test határainál húzódnak. Gallagher valójában azt szeretné kimutatni (Dewey szituációfogalmának értelmezése alapján), hogy a kiterjesztett elme központi tézise nemcsak funkcionista, hanem enaktív meglátásokkal is megalapozható (58.).

A negyedik fejezet alapvető kérdése: az enaktív megközelítés az intencionalitásnak milyen fogalmával operál? A szerző fölvázolja az intencionalitás legfontosabb – újkartezianus, neobehaviorista, újpragmatista – megközelítéseit, végül eljut az enaktív verzióhoz, amelyet az előbbiekkal szembehelyezve védelmez. Az újkartezianus megközelítés alapján az intencionalitás tulajdonképpen a fejben lévő, belső, szűk mentális tartalmak jellemzője, amennyiben ezek önmagukon túlmutatnak. Ez a jellegzetesség eredeti, nem derivatív, intrinzikus (szemben például a szellemi objektívációk elmfüggő reprezentációs tulajdonságaival), és a mentális jelenség megkülönböztető jegyét képezi (66.). Gallagher több okból kifolyólag is elutasítja ezt az opciót, mint olyat, amely kompatibilis lehetne az enaktív megközelítéssel. Ezek közül itt

csak egyet említenék: az újkarteziánus nézet azért problémás, mert az intencionalitásra úgy tekint, mint ami a mások nézőpontjából rejtett (ez azonban ellenkezik a hétköznapi tapasztalattal, amely során a viselkedésünk közvetítésével folyamatosan észleljük egymás intencionalitását). Első benyomásra úgy tűnhet, a neo-behaviourizmus megoldja ezt a problémát, hiszen elismeri: mások mentális élete, a viselkedés megfigyelésének a közvetítésével, számunkra nem valamiféle rejtett jelenség. Gallagher szerint azonban ez nem ilyen egyszerű. Daniel Dennett intencionális alapállását elemezve értelmezi a behaviourista álláspontot és rámutat annak alapvető problémáira (69.). Először is, a behaviourista képletben a viselkedés megfigyelése visszavezet a belső mentális folyamatok posztulálásához, ergo a karteziánus képlethez. (Egy ágens megfigyelése által hiteket, vágyakat tulajdonítok neki). A másik alapvető gond, hogy az intencionalitás Dennett szerint csupán interpretációfüggő lehet, ami ellehetetleníti az intencionalitás léteével kapcsolatos realizmust, de önellentmondásba vagy végtelen regresszusba is torkollhat. Az újpragmatizmusban (pl. Robert Brandomnál) az intencionalitás külső, a viselkedésben, cselekedetekben jut kifejezésre. Habár ezáltal elkerüljük a behaviourizmus problémáját, a pragmatizmus egy másik értelemben válik támadhatóvá. Brandom elméletében ugyanis az intencionalitás a társadalmi normáktól függ, hiszen arra vonatkozik, ahogyan egymás cselekedeteit implicite megértjük azáltal, hogy követni tudjuk e cselekedetek szociális és normatív jelentéseit (71.). Gallagher szemében azonban ez az állítás túl radikálisnak tűnik, hiszen ezáltal kérdésessé válna intencionalitást tulajdonítani az állatoknak vagy a csecsemőknek. Az újpragmatizmusnak tehát egy olyan verziója működhet, amely egyrészt elkerüli az említett problémát, és továbbmenően, a társas megismerés problémájának a kontextusában mind az Elmélet-elméletet, mind a Szimuláció-elméletet elkerüli. Ezek Gallagher szemében elsősorban azért problematikusak, mert előfeltételezik, hogy az elme privát, szubjektív és ezért mások nézőpontjából rejtett (75.).

Gallagher az enaktív intencionalitás fogalmát a következőképpen értelmezi: kiindulhatunk abból a gondolatból, hogy a cselekedeteknek, a viselkedésnek, tetteknek intencionalitása van, hiszen célorientáltak és a tapasztaló ágens ezeken keresztül viszonyul a világhoz. Az ágensnek a világhoz fűződő intencionális kapcsolata, mivel testi és motoros, nem redukálódhat a mentális állapotok intencionalitására. A mindennapi életünkben ezzel összhangban másokat nem úgy tapasztalunk, hogy először észleljük intencionalitást nélkülöző testi mozdulataikat, majd következtetünk a viselkedésük értelmére, hiszen mások viselkedése eleve úgy tárul fel számunkra, mint amelynek meghatározott célirányultsága, értelme, jelentősége van. Az észlelhető, motoros intencionalitás

tehát nem azonos a mentális állapotok intencionalitásával (ez utóbbiak inkább egy teoretikus, távolságtartó, megfigyelői állásból származnak, egy olyan helyzetből, amikor reflektálni szeretnénk valaki más viselkedésére, semmint konkrétan kapcsolatba lépni vele). Az enaktív megközelítésben ez az operatív intencionalitás képezi az elmének az eredeti, nem származékos világra irányultságát (79.). Fontos szempont azonban, hogy ez az intencionalitás eleve és mindig is elsősorban társas és interszjektív közegben létezik. Az eredeti intencionalitás tehát magukban az interakciókban születik.

Az ötödik fejezetben Gallagher a cselekedetekkel kapcsolatosan védelmezi az antireprezentációs nézetet (egyelőre zárójelezve olyan folyamatokat, mint az előzetes intenciók, döntéshozatalok kialakulása). A kérdésfelvetés világos: szükséges-e a cselekedetekre vonatkozó magyarázatainkban reprezentációkra (diszkrét, belső, tartalommal rendelkező szimbolikus entitásokra) hivatkoznunk? A fejezet egy sor felvetést vesz fontolóra olyan szerzőktől, mint Andy Clark, Michael Wheeler, akik szerint a cselekedetek magyarázatában valamilyen minimális értelemben szükségünk van reprezentációk posztulálására (98.). Velük ellentétben a szerző úgy véli, a cselekedetek olyan dinamikus, *online* folyamatok, amelyek rendelkeznek a fenomenológiai értelemben vett retencionális-protencionális struktúrával (és nyilván intencionalitással is), anélkül azonban, hogy mindez a környezetről levált belső, mentális tartalmakat is igényelne (99., 104.).

A hatodik fejezet az antireprezentációs szemléletet ezúttal az észlelés folyamatára alkalmazza. Ebben a részben a szerző azokkal száll vitába (pl. Helmholtz, Lavelle, Carruthers), akik úgy vélik, az észlelés bizonyos következtetési folyamatokat igényelne (107., 112.). Az utóbbi nézet először is abból a gondolatból származik, miszerint az agy nincs közvetlen kapcsolatban a világgal, ezért az érzékelés során bejövő adatokból következtet a külvilágra (belső modelleket konstruálva). A második érv, amiért bizonyos teoretikusok szükségesnek vélik a következtetések posztulálását, a bejövő stimulusok szegénységére hivatkozik (pl. a retinát ért fényhullámok többértelműsége egymástól különböző világra vonatkozó reprezentációkkal is összefér). Gallagher nyilván elutasítja e gondolkodási séma alapvető előfeltevéseit, hiszen az enaktív perspektívában az észlelés nem az agy reprezentációs kapacitására vonatkozik, hanem elsősorban az egész szervezetnek a környezetbe ágyazott dinamikus tevékenységével azonosított (130.). Ez azt is jelenti, hogy a szenzomotoros kontingenciák, a környezetben való mozgások dinamikája segít redukálni az információk többértelműségét vagy szegénységét. A test majdnem mindig mozgásban van, a szervezet képes hozzáférni a környezethez, ráhangolódni a szituációra. Mindehhez hozzájárul az

is, hogy – részben evolúciós okokból kifolyólag – a szervezet eleve úgy adaptálódott, hogy érzékeny legyen bizonyos ingerekre és stimulusokra.

A következő, hetedik fejezetben a szerző rátér a szabad akarat és cselekedet problémájára, a probléma tipikusan karteziánus keretezését bírálva. Az utóbbi alapján a cselekedetet egy belső mentális intenció előzi meg, amely testi mozdulatokat okoz. Az elhíresült Libet-kísérlet alapján azonban ezt a mentális intenciót bizonyos szubperszonális agyi folyamatok előzik meg, amelyek miatt az ágencia és szabad akarat tudatos élménye illuzórikussá válik (139.). Gallagher szerint ez az értelmezés azért téves, mivel a szabad akarat és cselekedet folyamatát képtelenség századmásodpercek alapján mérni, annál az egyszerű oknál fogva, hogy ezek nem ilyen intervallumok mentén mennek végbe. A cselekedetek mindennapos tapasztalata során tulajdonképpen a pragmatikus céljainkra figyelünk (nem pedig elemi testi mozdulatainkra, amelyek csak a reflexiók során válnak tudatunk tárgyává). A döntéseink olyan tudatos tapasztalatok eredményeiből származnak, amelyek megtestesültek és egy konkrét szituációba, kontextusba ágyazottak, és amelyek eddig elsajátított tudásunkat, emlékeinket, jártasságainkat is involválják; ezért nem hasonlíthatók a biliárdgolyó mozgásának hagyományos determinisztikus modelljéhez. A szabad akaratból származó cselekedetek végrehajtásában az agyi folyamatok csak egy részét képezik a történetnek, amelyet sokkal helyesebb a személyes és pragmatikus szinten megragadni (145–146.).

A nyolcadik fejezet újra megerősíti a könyv bevezetőben felvezetett központi gondolatát (az egész test környezeti beágyazottságának a fontosságát), s részletesebben is kitér az affekció és interszubjektivitás témájára.

A kilencedik fejezet a felegyenesedett testtartás példáján keresztül igazolja azt az enaktív szemléletet, miszerint az ember elsősorban cselekvésorientált és a világra vonatkozó értelemalkotó képessége a pragmatikus interakcióiból vezethető le. A cselekedetekben a lehetőségek tere (pl. a tárgyak manipulálása) mindig egy összetett reláció eredménye, amelyben az agy a test többi részével funkcionális egységet alkot (178.). Az ágens-környezet viszonyában a lehetőségek terének konstitúcióját nagymértékben meghatározza a test formája, alakja, különböző adottságai.

Az utolsó, tizedik fejezet az enaktív filozófiát érintő egyik legsürgetőbb kihívást célozza meg: hogyan képes a megtestesülés alapvetően reprezentációellenes enaktív filozófiája az ún. racionális, elvont, absztrakt kognitív folyamatokat magyarázni? Még ha el is fogadnánk, hogy az alapvető akció-percepció páros folyamata nem feltételez belső, reprezentációs vagy komputációs műveleteket, hogyan vélekedjünk az olyan

folyamatokról, mint a fogalomalkotás, képzelet, tervezés, emlékezés, döntésformálás, következtetés, matematikai gondolkodás? Ezek a folyamatok a hagyományos definíció szerint leválnak az „itt és most” helyzetekről, és a világról alkotott vagy attól elvonatkoztatott szimbolikus egységeket és tartalmakat, illetve az ezekkel folytatott műveleteket igénylik. Andy Clark például úgy véli, ezek a kognitív képességek „reprezentációéhesek” (187.). Az erre a problémára adott egyik lehetséges válasz a fenomenológiai hagyományra hivatkozik. Evan Thompson például úgy véli, az emlékezetben vagy a képzeletben a prezentáció, a megjelenítés (amely eredetileg az észlelés nem reprezentációs, nem újramegjelenítő karakterére vonatkozik) újraaktiválása történik. Az emlékezet korábbi észleléseket aktivál újra, hogy megjelenítsen valamit, ami nincs jelen (de jelen volt a múltban), a képzelet pedig szintén újraaktiválja az észlelést, ezúttal valami olyasmit megjelenítve, ami soha nem létezett (188.). Ez az elképzelés tehát mindenképp különbözik a klasszikus reprezentációkra való hivatkozásoktól, hiszen a képzelet és az emlékezés az érzékelésnek egy *offline* szimulációs tapasztalata. Gallagher – anélkül, hogy követné ezt a gondolati szálát – úgy véli, az elvontabb kognitív képességek is bizonyos értelemben célirányult tettek, cselekedetek (pl. a problémamegoldás, az információk összegyűjtése, egy elmélet kialakítása stb.). Ennek alapján ezeket a képességeket úgy is láthatjuk, mint amelyek egy dinamikus integrációt alkotnak az érzékeléssel és cselekedetekkel, ahelyett, hogy a „kogníció létrafokozatain” „magasabban” helyezkednének el (191.). Az a képességünk, hogy értelmezni tudjuk a világunkat, részben a cselekedetekből fakad. Gallagher szerint már a világhoz fűződő alapvető testi viszonyulásoknak is van egy inherens proto-konceptuális struktúrája, amelyet utólag expliciten is feltárhatunk. A világban való testi eligazodás, „elboldogulás” tehát alapvetően már eleve racionális. Egyfajta kontinuitás létezik az akció-percepció, illetve a reflexiós folyamatok között, és az elvont gondolkodás különböző variációi is olyan jártasságoknak tekinthetőek (hasonlóan például a sportokhoz), amelyek a megtettesült aktivitások nem reprezentációs folyamataiból emelkednek ki (201.). Azt hiszem, jogosan jelenthetjük ki: egy olyan filozófia számára, amely elszakadni kíván a reprezentációktól, a legnagyobb nehézséget az elvontabb gondolkodási folyamatok megértése képezi. Gallagher azonban bátran felvállalja ezt a témát is, újabb ötletekkel gazdagítva a megoldási lehetőségeket.

Ez a rendszerezett, világos, lényegre törő argumentációval megírt munka nemcsak az enaktív filozófiai irodalom egyik kiemelkedő alkotásának tekinthető, hanem gazdag, sokoldalú tartalmával mindazok számára hasznos lehet, akik komolyan és nyitottan foglalkoznak az elme természetének tudományos és filozófiai kérdéseivel. Az enaktív

filozófiának potenciálisan nagy hatása lehet arra, hogyan kognitív tudományokat művelünk és hogyan egyáltalán az elméről és a társas létről gondolkodunk. Gallagher alkotása fontos lépést jelent ebben az irányban.